

KAATSEN EN KAATSEN

De term kaatsen wordt niet altijd op de juiste wijze gebruikt, zo betoogt Pieter Breuker. Kaatsen is net zo min tennis als kaatsen chasser of kas is.

Pieter Breuker

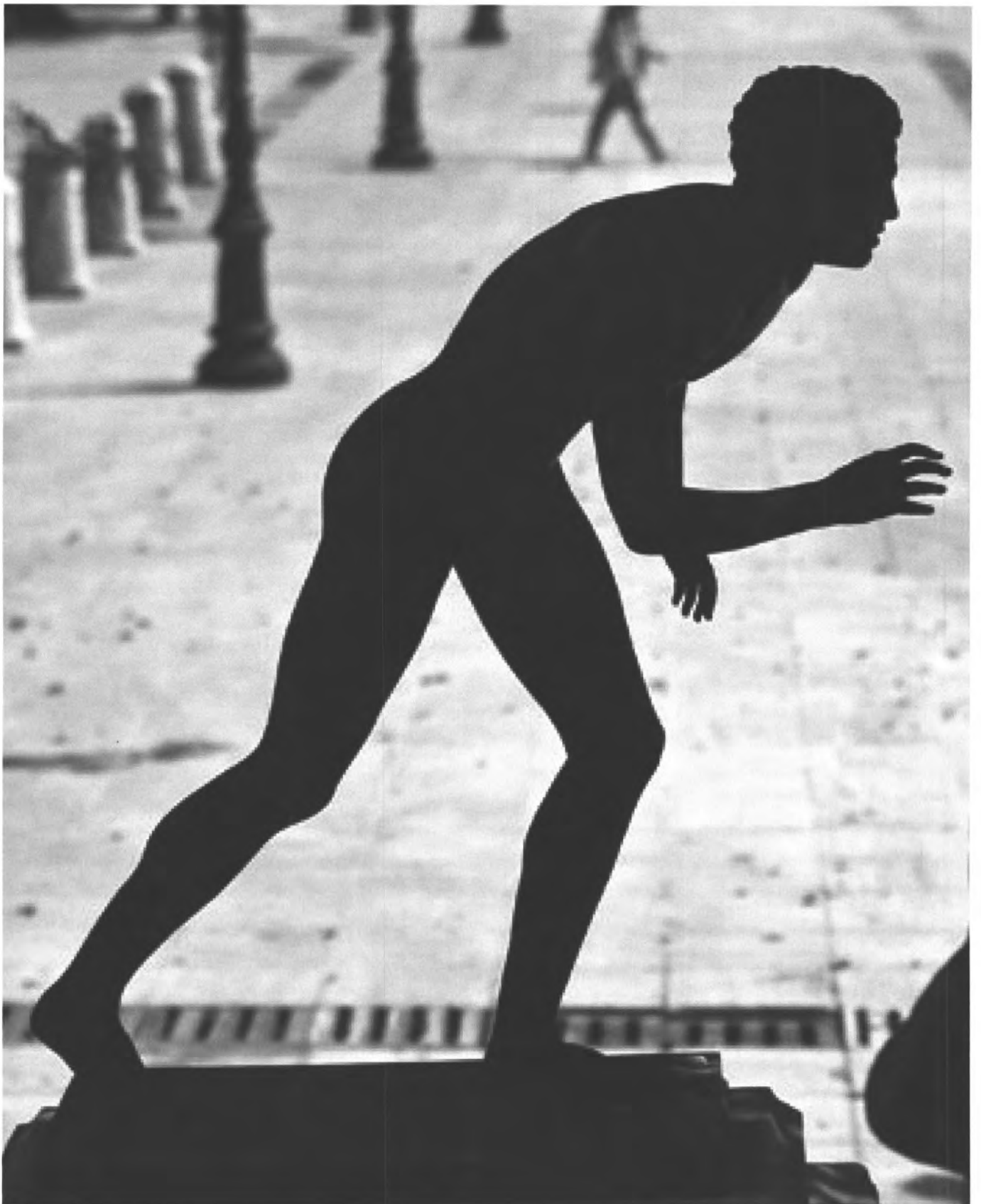
Het etiket 'tennis' wordt door sommige tennishistorici wat al te gemakkelijk op Nederlandse kaatsvarianten vóór 1874 geplakt, het jaar dat algemeen wordt beschouwd als het officiële begin van het (lawn) tennis.¹ De belangrijkste vertegenwoordiger van die geschiedschrijvers in Nederland is Cees de Bondt, bijvoorbeeld in zijn overigens uitstekende studie: *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen ...?' Tennis in Nederland 1500-1800* (Hilversum, 1993). Terwijl hij over nauw verwante spelen spreekt, reserveert De Bondt de term 'kaatsen' uitsluitend voor de periode 1200-1500 en gebruikt hij de term 'tennis' voor de jaren 1500-1800 (de periode van zijn onderzoek dus). Hij geeft, bijna achteloos, want in een noot, een toelichting op zijn terminologie. Het begrip 'kaatsen' zou 'door de lezer geassocieerd worden met het balspel met de hand dat tegenwoordig in Friesland wordt gespeeld.'² Het gaat bij het kaatsen evenwel om veel meer varianten dan het huidige 'Friese' spel en die werden allemaal en algemeen als 'kaatsen' betiteld. Bovendien zijn equivalenten van de term 'kaatsen' ook in grote delen buiten Nederland bekend.

Bepaalde balspelletjes uit de Klassieke Oudheid, bijvoorbeeld het Griekse *phaininda*, dat de Romeinen als *harpastum* kenden, of *trigon*, ook een Romeins spel, worden door sommigen ten onrechte als 'kaatsen' (of 'tennis') aangemerkt.³ Zeker, er werd daarbij met een bal gespeeld, maar min of meer nauwkeurige beschrijvingen van het spel ontbreken. Het kaatsen met zijn specifieke regels is waarschijnlijk 'pas' eind 12de eeuw in de Franse

regio Picardië ontstaan. Daar beoefenden kapittelmonniken het spel in kloosterhoven met de blote hand.⁴ De term 'kaatsen' is ontleend aan het Oud-Picardische 'cachier', dat wil zeggen: 'proberen te vangen', 'jacht maken op' (vergelijk onder meer Frans 'chasser', Italiaans 'caccia', Engels '(to) catch', Fries 'keatse').⁵

'Het gaat bij het kaatsen evenwel om veel meer varianten dan het huidige 'Friese' spel'

Het Picardische balspel verspreidde zich in de loop der eeuwen over ongeveer vijftig landen, met name in Europa, Zuid- en Midden-Amerika. Daarbij zijn vele varianten - inclusief (lawn) tennis - ontwikkeld, wat het moeilijk maakt ze te classificeren. Om althans enige ordening aan te brengen, zou deze hoofdindeling kunnen gelden: 1. het direct of indirect (bijvoorbeeld via een dak) spelen van de bal naar de tegenstander en 2. het wel of geen gebruik maken van een hulpmiddel bij het slaan (bijvoorbeeld een racket). Die verschillende speelwijzen zijn vaak nauw en al eeuwenlang verweven met de plaatselijke cultuur en dat is tegelijk de belangrijkste reden dat er geen algemene, internationale standaardvariant is ontstaan.

Een standbeeld op het Syntagma plein in Athene. Volgens kaatspublicist Johannes Lolkama een vierde eeuwse kaatser, volgens anderen een hardloper. Foto: Vostock-Photo/REUTERS/Yorgos Karahalios

De oervormen van het kaatsen (waartoe de 'Friese' variant behoort) beantwoorden aan deze drie kenmerken: 1. er is een serveer- en een retourneerteam; 2. (meestal) vier winnende slagen vormen een teleenheid (te vergelijken met 'game' bij tennis); 3. er valt directe en indirecte winst te behalen. In het laatste geval gaat het om de zogenoemde 'kaatsen', uitgestelde slagen, die in een latere fase van de wedstrijd punten opleveren.⁶

De internationale verspreiding van de woorden 'kaatsen' en 'kaats' c.a.

Ik heb hiervoor al even gewezen op de Romaanse herkomst van de term 'kaatsen'. Naast het werkwoord 'kaatsen' bestaat ook het substantief 'kaats'. Beide historische begrippen en hun equivalenten kenden al lang voor 1874 een ruim verspreidingsgebied, vooral, maar niet alleen onder Romaanse en Germaanse talen. Ik zet nu een aantal kerngegevens op een rijtje. Voor verdere informatie verwijs ik naar de belangrijkste literatuur.⁷

De term 'kaatsen' en zijn equivalenten verwijzen dus niet alleen naar het huidige 'Friese' kaatsen. De ruime verspreiding van het begrip laat bovendien de vitaliteit van het (oorspronkelijke) spel en de daarvan afgeleide varianten zien.

De bekendheid van de termen 'kaatsen' en 'kaats' in het Nederlands.

Het kaatsspel raakte al snel bekend in Nederland. In een verder Latijnse tekst wordt in 1371 een deel van de Sint

Janskerk te Utrecht aangeduid met 'Caetza'. Het betreft hier niet het spel, maar de ruimte die daarvoor werd benut.¹⁰ We mogen daaruit afleiden dat het kaatsspel zelf én de daarbij horende terminologie al langer ingeburgerd zullen zijn geweest. Algemene vertrouwdheid met het spel bewijst ook een tekst uit 1431 van de Bruggeling Jan van den Berghe: *Dat Kaetspel ghemoralizeert*. Daarin staan de oudst bekende spelregels van het kaatsen in De Nederlanden beschreven. Die zijn voor de beoefenaren van het hedendaagse 'Friese' spel nog steeds heel herkenbaar.¹¹ Omdat deze tekst een allegorie was - de schrijver wilde aan de hand van het kaatsspel zijn visie op de rechtspraak geven - staat het wel vast dat het kaatsen in 1431 al een heel vertrouwd verschijnsel moet zijn geweest. In de tekst komen verschillende woorden met het element *kaats* voor. Naast *kaetspel* geldt dat bijvoorbeeld voor *kaetsers*, *kaetspeelders*, *tegencaetsers* en *kaetsen* (in de dubbele betekenis van spel en onbesliste slagen). Ook andere termen herinneren aan het hedendaagse 'Friese' kaatsen, zoals *spel* (teleenheid, 'game') en *den bal upslaen*. Wie een eerste indruk wil krijgen van de bekendheid van het kaatsspel en de daarbij horende termen met *kaats* kan het best te rade gaan bij de grote Nederlandse woordenboeken, met name het *Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*.¹² Het eerste beschrijft de woordenschat van het Nederlands tussen 1250-1550, het tweede die tussen 1500-1975 (dus ook de jaren 1500-1800 van De Bondts studie), mede aan de hand van hon-

TAALVARIËTEIT	WERKWOORD	ZELFST.NAAMWOORD
Picardisch	cachier	cache
Frans	chasser	chace/chase
Italiaans	caccia	caccia
Spaans (incl. o.m. in Bolivia) ⁸		chaza/catcha
Nederlands (incl. Vlaams)	kaatsen	kaats ⁹
Fries	keatse	keats
Engels	(to) catch	chase
Schots		caitch
Duits		Katzball
Oost-Fries/Plattdeutsch	kaatskeln	kat(t)/kaasball
Zweeds (Gotlands)		kas

derduizenden citaten uit duizenden, zeer diverse bronnen. Alleen al voor woorden met het element *kaats* geeft het *MNW* als aparte lemmata onder meer: *caetsen*, *caetse* (onbesliste slag), *caetsen* (sub voce 'caetsen'), *caetsbal*, *caetsspel*, *caetsbaan* (speelveld) en *caetshuus* (lokaliteit om te kaatsen). Behalve de laatste term bevat het *WNT* dezelfde begrippen, maar verder ook nog onder meer *kaatsmeester* (exploitant van een kaatsbaan) en termen die verwijzen naar een hulpmiddel bij het slaan van de bal: *kaatsnet*, *kaatsplankje*, *kaatsspaan* en *kaatsstok* (allemaal sub voce 'kaatsen'). Als toelichting op de laatste term zegt het *WNT*: 'In Brugsche keuren uit de 16de eeuw worden onder de instrumenten waarmede men kaatst, ook 'stokken' genoemd'. Daarmee is *kaatsstok* synoniem met *kaatsplankje* en *kaatsspaan*, alle drie een goedkope uitvoering van het tennisracket.

Overdrachtelijk gebruik

Kaatstermen hebben naast een letterlijke betekenis zoals hierboven ook een prominente plaats in figuurlijk taalgebruik, bijvoorbeeld in spreekwoorden en gezegden. Me

beperkend tot de uitdrukkingen met het element *kaats*^{xiii}, noem ik (allemaal uit het *WNT*, allemaal ook van - vaak ver - voor 1800 en respectievelijk te vinden sub voce 'kaats', 'kaatsen', 'kaatsbaan', 'kaatsbal' en 'kaatsen'):

'De ruime verspreiding van het begrip laat de vitaliteit van het spel en de daarvan afgeleide varianten zien'

Teeken de (of die) kaats! ('Let daar op')

Hij weet de kaats wel te teekenen ('Hij weet wel in zijn voordeel te rekenen')

De kaats winnen ('Een voordeel behalen')

Die kaats is mijn ('Dat voordeel heb ik behaald')

Met die kaats is 't achtien ('Dat is raak! die zit! die kan ik in mijn zak steken!')

De balspelers (1631) van Jan Miense Molenaer. De spelers gebruiken een 'kaatsplankje'. Foto: Frans Hals Museum Haarlem

De kaats missen ('Falen')

De (die) kaats is mij ontschreven ('Die slag, die kans, dat voordeel is mij afhandig gemaakt, is voor mij verloren gegaan, ben ik kwijt')

Kaats of min en heeft geen val sonder over-gaenden bal ('Voor het kaatsspel en de liefde zijn twee partijen nodig')

Die de kaats verliest, moet de ballen betalen (het *WNT* geeft geen betekenis)

De kaats geven ('Het spel gewonnen geven; zich gewonnen geven; het opgeven')

De eerste kaats hebben ('Den voorrang hebben')

De kaats keeren ('Iets stuiten, beletten, verhinderen')

Kaats houden ('Tegenstand bieden')

Die kaatst moet den bal verwachten ('Wie aanvalt moet rekenen op tegenweer')

Die van het dak niet kan kaatsen, blijve uit de baan ('Die de kunst niet naar eisch verstaat houde er zijn handen af')

De ballen betalen waar men niet heeft geaatst ('Moeten betalen, opbrengen, dokken, zonder dat men waarde voor zijn geld heeft genoten')

Kaatsen of teekenen! ('Besluit tot —, beslis voor 't een of voor 't ander, maar weifel niet') *Met iets kaatsen* ('Figuurlijk, in verschillend verband', bijv. iemand behandelen als was hij een speelbal)

Zoo zwart als de muur van een kaatsbaan (dat is heel zwart – om de witte ballen beter te kunnen zien)

Rollen als een kaats(e)bal ('Hard rollen')

Met iemand spelen (omspringen) als met een kaatsbal ('Hem gebruiken als een kaatsbal [...], hem als zijn speelgoed gebruiken; alles met hem doen wat men maar wil; naar willekeur met hem handelen')

De beste kaatser slaat wel eens den bal mis ('Ook de bekwaamste, knapste begaat wel eens een fout').

'Wie een eerste indruk wil krijgen van de bekendheid van het kaatsspel en de daarbij horende termen met kaats kan het best te rade gaan bij de grote Nederlandse woordenboeken'

Zonder er helemaal zeker van te (hoeven) zijn dat ik met voorgaande 22 spreekwoorden en gezegden alle vindplaatsen in het *WNT* heb weergegeven is de conclusie zo

ook wel duidelijk: kaatsen omvat historisch gezien veel meer dan het 'Friese' spel en heeft ook zijn sporen nagelaten in de Nederlandse taal, literatuur en cultuur. Die verbondenheid blijkt nog op vele andere manieren, bijvoorbeeld uit naamgeving, zoals van vaak eeuwenoude straatnamen.¹⁴ In dit verband noem ik *Kaatsbaan* (onder meer in Brielle, Bergen op Zoom, Rotterdam, Maarssen, Leerbroek en Harderwijk), *Kaatsbaansteeg* (Amsterdam), *Kaatsspelplaats* (Brussel) en *Kaatsspelplein* (Gent, Ronse).

Kaatsen met hulpmiddelen

Zoals gezegd gebruikten de spelers bij de oervorm van het kaatsen geen hulpmiddelen bij het slaan van de bal: de blote hand moest het werk doen.¹⁵ In Nederland raakte het racket in de eerste helft van de 16de eeuw in zwang.¹⁶ Dat hulpmiddel kon min of meer lijken op een modern tennisracket, maar ook de vorm hebben van een plankje, spaan of stok, die, zoals gezegd, veel goedkoper waren en door 'het volk' werden gebruikt. De nieuwe spelvorm stond ook bekend als *raketten* of *paletten*. Het *WNT* omschrijft *raketten* als 'kaatsen met een raket' en *paletten* als 'Met den (veder)bal spelen, kaatsen'. Van belang in beide definities is hierbij uiteraard het gebruik van de term 'kaatsen'.

'Kaatsen en heeft ook zijn sporen nagelaten in de Nederlandse taal, literatuur en cultuur'

Er zijn ook de nodige *visuele* bewijzen dat bepaalde balspelen met een hulpmiddel net zo goed 'kaatsen' werden genoemd. Ik beperk met tot een drietal voorbeelden. In 1614 publiceerde Roemer Visscher (1547-1620) een emblematabundel onder de puristische naam *Sinnepoppen*: poppen (plaatjes) met een zin (een puntige, scherpe tekst). Een van de plaatjes had als opschrift: 'Ten vangt geen vis'.¹⁷ (Zie pagina 26).

In een uitvoerige toelichting op de 'pop' gebruikt Roemer Visscher onder meer de woorden 'rancket' (= racket) én 'kaatsers'.¹⁸

Twee jaar later verscheen van Daniël Heinsius (1580-1655) de *Nederduytsche poemata* (1616). Een van de afbeeldingen daarin heeft als opschrift 'Pila mundus

Amorum est' ('De wereld is een speelbal van de liefde'): (Zie pagina 26).

In een achtregelig gedichtje bij de afbeelding schrijft Heinsius onder meer:

'De weerelt is den bal, waer mede dat wy spelen,
Het kaetspel is de locht. de mensch en siet ghy niet,
Hy is nochtans hier in, en draeyt naer ons bevelen,
Gesloten in den bal, die ghy hier vliegen siet.'¹⁹

We zien de kaatsers hier overigens niet in actie met een racket, palet, spaan of stok, maar ze dragen een houten 'bracciale' ['armband'] om hun hand, waarmee ze een grote, met lucht gevulde bal wegslaan, in het Nederlands bekend als 'windbal' of 'windballon'. Deze spelvorm, het 'gioco della palla al bracciale', 'het balspel met de 'bracciale', is rond 1550-1600 uit Italië komen overwaaien en in De Nederlanden onder de maatschappelijke bovenlaag even in gebruik geweest.²⁰ Zie een afbeelding van een (moderne) bracciale.

Een derde voorbeeld van kaatsen met een hulpmiddel betreft een allegorische voorstelling uit 1632 van Jacob Cats (1577-1660). Deze heeft als opschrift: 'Amor, ut pila, vices exigit' ('Liefde vereist, net zoals een bal, een heen en weer gaande beweging') (Zie pagina 26).

'De weerelt is den bal, waer mede dat wy spelen'

Bij de afbeelding van Adriaen van de Venne, waarop een voornaam liefdespaar pluimbal met rackets speelt, heeft Cats onder meer de volgende regels gedicht:

'Weet, dat kaatsen ende minnen
Eyst een over-gaanden bal,
Anders maecktet droeve sinnen,
Anders heeftet geen val.'²¹

Zo is er overeenstemming tussen de citaten uit het *WNT* en de allegorische voorstellingen: tekst en beeld geven beide aan dat ook *met hulpmiddel* bepaalde balspelen 'kaatsen' werden genoemd. Het woord 'kaatsen' dient daarmee als paraplubegrip, als verzamelnaam.

De term 'tennis' vóór 1874

Hoe zit het, aan de andere kant, met het woord 'tennis' in het Nederlands? Ik noem voor de volledigheid eerst kort de oudste vindplaatsen die betrekking hebben op het moderne, in 1874 geregementeerde en sindsdien verder ontwikkelde 'lawn tennis'.²² Voor wat de oudste vermeldingen in Nederlandse kranten betreft, heeft tennishistoricus Theo Bollerman twee bronnen uit 1879 gevonden.²³ Daarna raakte de term al vrij snel ingeburgerd.²⁴ Van meer belang voor ons onderzoek is een aan 'tennis' verwant woord in het Nederlands, waarvan een enkele, veel oudere vindplaats bekend is: *teneysen* (ook: *teneyten* of *daneysen*). Het *MNW* geeft het lemma *daneisen* en tekent daarbij aan: 'Een spel, waarvan niets naders bekend is'. In dezelfde bron is onder het lemma *dribbelen* dit citaat uit de periode 1402-1412 te vinden (waarbij het vraagteken achter 'daneysen' nog eens aangeeft dat het *MNW* geen betekenis aan het woord weet te geven): 'Zo wie dat speelde in die kerke of upt kerchhof mits dobbelen, cloeten, havicken, scieten, daneysen (?), stellen (*steltloopen*), steynwarpen of anders enigherhande spele'. Jacobus Anthony Roetert Frederikse vermeldt in zijn proefschrift een nog iets oudere vindplaats: in 1401 verbodde de raad van Utrecht te 'teneyten tot Oudwijcker velt'.²⁵

'Teneysen' een vrijwel onbekend woord in het Nederlands is gebleven'

In háár proefschrift over *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw* stelt Johanna Drost: 'Een naam, waarvan we wel haast zeker kunnen zijn, dat hij aan het kaatsspel is gegeven, is *teneysen* (waarnaast ook *teneyten* en *daneysen* voorkomen)'. Drost citeert dan twee bronnen uit het begin van de vijftiende eeuw: '[die] kaetset off *teneyset* op die strate [...]' en: 'in die kerke of upt kerchhof mits dobbelen, cloeten, *daneysen*'²⁶ Zowel Roetert Frederikse als Drost, beiden neerlandicus, leggen dus een relatie tussen 'teneysen' c.a. en 'tennis'. Het laatste begrip wordt algemeen in verband gebracht met het Franse *tenez* ('houd/keer hem!'), dat teruggaat op *tenir*.²⁷ Zo zijn we weer terug bij de bakermat van het kaatsspel: Frankrijk.

Ik ben hierboven bewust tot in detail ingegaan op de vroegst bekende vindplaatsen van *teneyse* n.c.a. Het zal duidelijk zijn dat die aanduiding nauwelijks in het taalgebruik heeft geleefd en dat geldt ook voor latere perioden van het Nederlands. En anders dan bij het begrip 'kaatsen' ben ik het woord al helemaal niet in figuurlijk taalgebruik tegengekomen (en al evenmin in bijvoorbeeld (oude) straatnamen of in emblemataliteratuur). Daarmee kunnen we vaststellen dat 'teneyse' een vrijwel onbekend woord in het Nederlands is gebleven.

'De realiteit is nu eenmaal dat noch al die spelvormen noch de daarbij horende begrippen zijn gestandaardiseerd'

Terminologie in andere talen

Afgezien van het Engels, waarin equivalenten van het woord 'tennis' al rond 1400 zijn opgetekend en vervolgens algemeen ingang hebben gevonden voor balachtige spelen²⁸ komen ook in andere talen dan het Nederlands het woord 'tennis' en zijn verwanten als aanduiding voor kaatsspelen nauwelijks voor. Ik beperk me tot de twee belangrijkste 'oude' kaatslanden: Frankrijk en Italië. In het vijftiende-eeuwse Frans is een enkele vermelding bekend van de vormen *teneyse* resp. *tenys/tenyse*.²⁹ Het gebruikelijke oude Franse woord was en is *jeu de paume* ('spel met de handpalm').³⁰ Voor het Italiaans is mij één vindplaats bekend, uit een tekst van 1367. Het nu volgende citaat beschrijft een situatie uit 1325, te Florence: *e in quello tempo si cominciò di qua a giuocare a tenes* ('en in die tijd begon men op deze plaats tennis te spelen').³¹ Gebruikelijke historische en hedendaagse Italiaanse termen voor kaatsspelen die verwant zijn aan hun Picardische oervader bevatten het woord 'palla' ('bal'): *gioco della palle* ('balspel')³², *palla pugno* ('vuistbal'; in de regio's Ligurië en Piemonte) en *Palla Eh!* (in Toscane). Overigens hebben ook veel andere historische aanduidingen naast het element 'kaatsen' of 'kaats' de woorden 'bal' of 'hand'.³³

Conclusies en besluit

De bonte diversiteit aan de wereldwijd verspreide kaatsachtige spelen weerspiegelt zich in de begrippen die

daarvoor worden gebruikt. Net zo min als de spelvormen - van Picardisch kaatsen tot modern (lawn) tennis - achteraf nog tot een eenheid kunnen worden gesmeed, kan voor de beschrijving daarvan met één term worden volstaan. De realiteit is nu eenmaal dat noch al die spelvormen noch de daarbij horende begrippen zijn gestandaardiseerd. De complexe situatie geeft juist geen reden om 'alles' maar 'tennis' (of 'kaatsen') te noemen, al helemaal niet in publicaties van wetenschappers zoals sporthistorici.

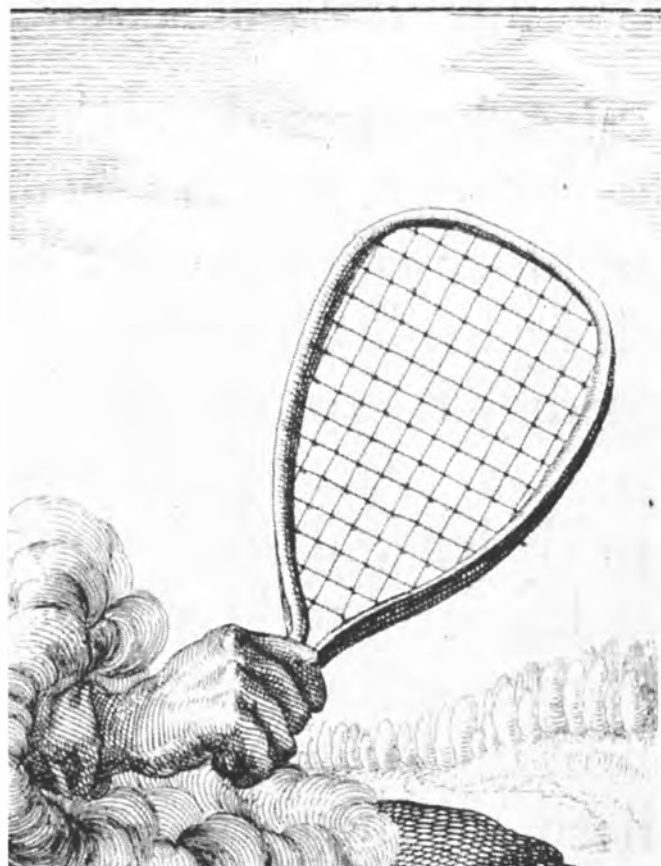
Op grond van spelhistorische, talige en cultuur-historische overwegingen zijn er goede redenen om de kaatsvarianten die in Nederland al bestonden vóór de codificering in 1874 van (lawn) tennis, onder de verzamelnaam 'kaatsen' te vangen. Dat betreft dan zowel de spelvormen zonder als met een racketachtig hulpmiddel. Uiteraard geldt deze benaming a fortiori voor de regio's in Nederland waar het oude balspel ook na 1874 nog steeds wordt beoefend en als 'kaatsen' resp. 'keatse' bekend staat.³⁴

In het verlengde van het bovenstaande ligt het voor de hand om ook voor die gebieden waar een equivalent van de termen 'kaatsen' of 'kaats' wordt gebruikt, de oude, historische benamingen te handhaven (dus bijvoorbeeld 'chasser' voor Frankrijk of 'kas' voor Gotland).

Aan de andere kant zouden landen waar een niet aan het woord 'kaatsen' of 'kaats' ontleende term gebruikelijk is, die moeten behouden (dus bijvoorbeeld 'gioco della palla' voor delen van Italië). En vanzelfsprekend dient voor die gebieden waar de term 'tennis' vanouds in zwang is, juist dat begrip in ere te worden gehouden. Het gaat dan in de eerste plaats om Engeland.

Ik geef het graag toe: mijn voorstel heeft niet het voordeel van de eenvoud, maar het doet wel recht aan de realiteit. Daarbij heeft de onderzoeker de taak zijn lezer tekst en uitleg te geven over de spelsoort(en) die hij behandelt. Zowel 'kaatsen' als 'tennis', opgevat als historische begrippen, zijn immers beide een verzamelnaam en zeggen op zichzelf nog niet zoveel. Makkelijker kan ik het niet maken.

Ten vangt geen vis.

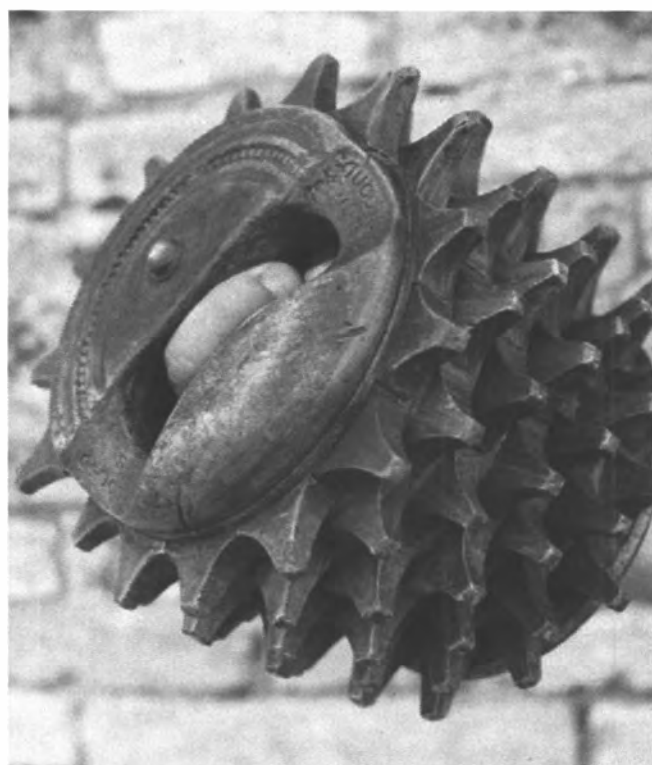

Pila mundus Amorum est

Ten vangt geen vis

Amor, ut pila, vices exigit

Een moderne bracciale
©centoconsorti.it
fotografie: archivio Amedeo Ricci Macerata

1 Rond 1870 ontwikkelde Walter Clopton Wingfield (1833-1912) een nieuw balspel, dat mede was gebaseerd op de Picardische oervader van het kaatsen. Zo speelden ook bij hem een serveer- en een retourneerteam - door hem de 'in-side' en 'out-side' genoemd -, handhaafde hij de kern van de oude telwijze en liet hij de tennissers onder bepaalde condities van speelhelft ruilen. Tegelijk vereenvoudigde hij het spel. Voor ons is vooral van belang dat er geen kaatsen meer waren (*The Game of Sphairistike or Lawn Tennis. A facsimile of the original (1874) Rules of Tennis by Walter Wingfield*. Wimbledon Museum Society Press. Londen, z.j. [2008], pp. 12-17. Ik heb de tweede druk van het boekje gebruikt (die al heel snel na de eerste verscheen). Daarmee wordt de Engelse majoor algemeen beschouwd als de grondlegger van het lawn tennis, maar die naam dankt hij er mede aan dat hij als eerste de regels van het nieuwe spel op papier zette. Al iets eerder ontwierpen Harry Gem en diens vriend Augurio Perera een soortgelijk spel, dat reeds in 1872 'lawn tennis' werd genoemd (zie: http://en.wikipedia.org/wiki/Harry_Gem; zie uit de overvloedige literatuur over de oorsprong van het lawn tennis bijvoorbeeld: Ian Cooper. 'Game, set and match. Lawn tennis, from early origins to modern sport'. In: Eric Dunning, Dominic Malcolm en Ivan Waddington (red.). *Sport Histories. Figurational studies in the development of modern sport*. Londen/New York, 2004, pp. 104-106; Heiner Gillmeister. *Tennis. A cultural history*. New York, 1998, pp. 177-180.

2 a.w., p. 14, noot 5. Een recenter voorbeeld is te vinden in dit blad: Theo Bollermans. 'De tennissers van Adriaan van de Venne.' In: *de Sportwereld*, nr. 40 (maart 2006), pp. 10-12. Voor een korte repliek (toen al): Pieter Breuker. 'Twee kaatsvoorstellungen van Adriaan van de Venne'. In: *de Sportwereld*, nr. 41 (juli 2006), p. 9.

3 Zie: <http://en.wikipedia.org/wiki/Harpastum> resp. <http://en.wikipedia.org/wiki/Trigon>. Bij het identificeren van klassieke balspelletjes en kaatsen beperk ik me tot het noemen van twee Friese kaatshistorici. Een voorbeeld van het construeren van oeroude wortels van het kaatsen (tot aan 'het oude Egypte!') geeft Johannes Lolkama in zijn *Perken, Parturen en Koningen*. Akkrum, 1983, p. 7. Ook Jaap Jetzes Kalma kan in zijn standaardwerk over het kaatsen niet de verleiding weerstaan zijn onderwerp in verband te brengen met 'balspelen in de oudheid' (*Kaatsen in Friesland. Het spel met de kleine bal*. Franeker, 1972, pp. 22-25).

4 Voor een algemeen overzicht: Gillmeister, a.w. noot 1.

5 <http://www.etymologiebank.nl> → kaatsen

6 Een kaats wordt gemaakt door het retourneerteam. De plek waar de uitslagbal in het speelveld tot stilstand komt, wordt gemarkeerd. Afhankelijk van het type kaatsvariant en de onderlinge stand tussen de teams kan er om een of meer kaatsen worden gespeeld. Na het ontstaan van de kaats(en), verwisselen

service- en retourneerteam van functie. Het nieuwe serveerteam moet zijn kaats(en) verdedigen, dat wil zeggen ervoor zorgen dat het (nieuwe) retourneerteam de bal(len) niet verder slaat dan de kaats(en). Pas in deze fase levert een kaats winstpunten op. Historisch gezien is het spelen om de kaats de kern van het spel, de kaats is het object waarop jacht wordt gemaakt, die moet worden gewonnen (vergelijk ook Gillmeister, a.w. noot 1, pp. 38-39).

7 Voor een eerste overzicht: Gillmeister, a.w. noot 1, p. 94 en Roger Morgan. *Tennis. The Development of the European Ball Game*. Oxford, 1995, vooral pp. 19-26; 35-51; voor met name 'keatse' en 'keats': Pieter Breuker. *Keatserstaal*. Grins, 1983, pp. 1, 62-67, 126, 135-136; 'caitch': <http://www.wikipedia.org/wiki/Caitch>, 'kaatskeln', 'Katzball', 'kat(t)', 'kaasball': Elise Seeringer e.a. (red.). *Wullt mit mi spölen? Kinderspiele in unserer Region*. Aurich, 1999, pp. 19-21 resp. 86-88; Günther Lüschen. 'Über Kattenbug in Köln, Kaatsen in Holland und die Kultur des Katzballspiels'. In: Walter Borgers e.a. (red.). *Tempel und Ringe. Zwischen Hochschule und Olympische Bewegung. Festschrift Dietrich R. Quanz*. Köln, 2002, pp. 315-325; 'kas': Pieter Breuker. 'Keatsen op Gotlân'. In: idem. *Oan de hang. In samling skôgingen, artikels en lêzingen oer keatsen, keatshistoarje, keunst en kultuer*. Dronryp, 1998, pp. 60-64.

8 In Bolivia is het kaatsen ook onder Indianen bekend. Hun taal, het Quechua, bevat het woord '**k'achja**' ('klap', 'stoot'). Het Baskisch kent het woord '**xaxa**', dat teruggaat op 'cache'/'chace'. Zie: Roger Morgan, a.w. noot 7, p. 233;

9 Buiten Friesland is de regio rond Wervershoof/Onderdijk het laatste relictbody in Nederland waar nog wordt gekaatst, met 'kaatsen', onbesliste slagen. Zie: Pieter Breuker, tweede a.w. noot 7, pp. 83-86; [E.C. van de Swaluw]. 'Tot nut ende vermaeck - Kaatsclub - West Friesland'. In: Werkgroep 'Oud Wervershoof'. *De Skriemer*. Jaarboek nr. 3 (1999), pp. 51-59.

10 Zie: E.J. Haslinghuis. 'De kaats naast de St. Janskerk'. In: *Jaarboekje van "Oud-Utrecht" 1954*, pp. 49-56.

11 Daarbij valt te denken aan het onderscheiden van een opslag- en een retourneerteam, het spelen in de openlucht en met de blote hand, de aanwezigheid van kaatsen, de manier om die te markeren en de telwijze. Zie voor de uitgave van de tekst: Jacobus Anthony Roetert Frederikse. *Dat kaetspel ghemoralizeert*. Diss. RUU. Leiden, 1915.

12 Beide woordenboeken zijn onder de knop 'historische woordenboeken' digitaal te raadplegen via: <http://www.inl.nl>.

13 Daarnaast zijn er in het WNT (vooral s.v. bal), maar ook daarbuiten nog tientallen andere kaatsuitdrukkingen. Zie voor een overzicht (ook voor het Fries): Pieter Breuker, eerste a.w. noot 7, pp. 36-59.

14 Idem, pp. 15-21.

15 Overigens hebben de Friese kaatsers zo tot het begin van de 20ste eeuw gespeeld. Pas toen namen ze - op voorbeeld van hun

Belgische collega's - de handschoen in gebruik. Zie: Pieter Breuker. 'Alde remedys tsjin âlde keatskwalen'. In: *De Keatsfreon*, jrg. 17 (2008), pp. 33-40.

16 De Bondt, a.w. noot 2, p. 27 resp. pp. 38-39; Gillmeister, a.w. noot 1, pp. 102-103.

17 In het opschrift zit de dubbele ontkenning: en - geen: 'Het (net) en vangt geen vis'. De schrijver wil aangeven dat, anders dan bij een visnet, dit net geen winst oplevert, zelfs niet bij winst in het spel: het kaatsspel, waarbij veel werd gewed, kostte de spelers alleen maar geld.

18 Zie: <http://www.dbnl.org> → auteurs → Sinnepoppen → VIII 'Ten vangt geen vis.

19 Zie: <http://emblems.let.uu.nl/he1616001.html>

20 Pieter Breuker. 'Ballonbal' en de studintekeatsbanen yn Frjentsjer (1630-1684)'. In: *De Keatsfreon*, jrg. 14 (2005), pp. 24-31.

21 Jacob Cats. *Spiegel Van den Ouden ende Nieuwen Tijd*. 's-Gravenhage, 1632, pp. 32-33.

22 Toen Wingfield in 1874 zijn spel liet patenteren en de regels daarvoor beschreef, deed hij dat in een boekje onder de titel: *The Game of Sphairistike or Lawn Tennis*. Wingfield noemde zijn uitvinding aanvankelijk 'sphairistikè'. Het ook in taalkundig opzicht gekunstelde adjectief 'sphairistikè' kan worden omschreven als 'horend bij het balspel' (zie ook Gillmeister, a.w. noot 1, pp. 181-182). Maar weinig Engelsen begrepen het woord en konden dat al helemaal niet uitspreken. Het in dubbele zin vreemde Griekse woord raakte al heel snel buiten gebruik en werd vervangen door de nu nog gangbare term 'lawn tennis'. Hij wilde met dat Oud-Griekse woord ongetwijfeld de respectabele herkomst van zijn spel suggereren. In de inleiding op zijn boekje laat Wingfield 'the game of tennis' by 'the ancient Greeks' beginnen en vermeldt hij dat 'both the Greeks and Romans had Spæristeria [sic], or places appropriated to ball games' (zie: Wingfield, a.w. not 1, pp. 3-4).

23 Theo Bollerman. 'De eerste vermeldingen van lawntennis in Nederland'. In: de Sportwereld, nr. 59 (voorjaar 2011), p. 20.

24 Zie: <http://www.delpher.nl> → 'lawn tennis'.

25 Roetert Frederikse, a.w. noot 11, p. XXVIII, noot 8.

26 Johanna W.P. Drost. *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw*. 's-Gravenhage, 1914, p. 64.

27 Zie bijvoorbeeld: <http://www.etymologiebank.nl> → 'tennis'; Gillmeister, a.w. noot 1, pp. 105-117.

28 Gillmeister (a.w. noot 1, p. 106) wijst op de vorm 'Tenesse' uit 1396. Een andere, vaak genoemde oude vindplaats komt uit een gedicht van John Gower (ca. 1330-1408), te weten in 'In Praise of Peace' (ca. 1400): 'Of the tenetz to winne or lese a chase, Mai no lif wite er that the bal be ronne' ('Whether a chase is won or lost at tennis, Nobody can know until the ball is run'). Zie: en.wikipedia.org/wiki/History_of_tennis ;

<http://www.etymonline.com/index.php?term=tennis>

29 Zie: Jean-Paul Kurtz. *Dictionnaire étymologique des anglicismes et des américanismes*. Deel 3. Parijs, 2013, pp. 1313-1314.30 De oude vorm is nog terug te vinden in het hedendaagse *paumier*, dat wil zeggen 'kaatsbaanhouder'. Daarnaast kennen het Frans en het Waals het woord '(jeu de) pelote' ('bal (spel)'). Die benaming is ook heel gebruikelijk in Spaans sprekende landen (ook bijvoorbeeld in Zuid- en Midden-Amerika): *pelota* (in het Catalaans *pilota*). Op de Canarische Eilanden is voor het kaatsspel de naam *pelotamano* ('handbal') in zwang. 31 Zie: *La cronica domestica di Messer Donato Velluti, scritta fra il 1367 e il 1370, con le addizioni di Paolo Velluti, scritte fra il 1560 dai manoscritte originali per cura di Isidoro del Lungo e Guglielmo Volpi* [...]. Florence, 1914, p. 81. In een noot schrijven de 20ste-eeuwse bezorgers van de tekst dat bij hun weten van het woord 'tenes' geen andere vindplaatsen in het Italiaans bekend zijn (*non si conosce altra testimonianza italiana*). Dé bron voor oude kaatsspelen in Italië vormt de nog altijd informatieve en precieze studie van Antonio Scaino: *Trattato del giuoco della palle* ('Verhandeling over het balspel'; Venetië, 1555). De auteur behandelt verschillende balspelen in zijn boek, ook en vooral die met hulpmiddelen als een racket of een bracciale. Interessant daarbij zijn de termen die hij gebruikt (voor een overzicht de pagina's 235-241). Ik noem: *caccia* (meervoud *cacce*); 'kaats' resp. kaatsen'), ['spelen] *a mano aperto* ('[spelen] met de open hand', met de handpalm dus), *palla da mano* ('handbal', bepaald type bal), *pallone da pugno* ('(grote) vuistbal') en *palla da rchetta* ('raketbal', bal voor het raketspel).

32 Scaino, a.w. noot 31.

33 In Ierland bestaat ook een oude balspelvariant onder de naam *handball*. Dat intussen gemoderniseerde spel wordt naast de bakermat vooral beoefend in de USA, Zuid- en Midden-Amerika en Australië. Het Duits kende de termen *Ballspiel* en *Ball(spiel)haus* (zie bijv: <http://de.wikipedia.org/wiki/Ballhaus>).

34 Voor het Nederlandstalige gebied gaat het om de regio Onderdijk/Wervershoof (zie ook noot 9) en voor het Friestalige gebied om Friesland. Voor de volledigheid merk ik nog op dat in Nederland tot 1884 nog in Het Gooi werd geaatst en in Zuid-Holland tot in de eerste helft van de 20ste eeuw (zie: Pieter Breuker, tweede a.w. noot 7, pp. 66-82).